

Тема 4. ВЛАСНІСТЬ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

Загальні положення про права власності та інші майнові права. Поняття права власності. Підстави набуття та припинення права власності. Майнові права осіб, які не є власниками. Правове регулювання відносин власності у сфері підприємницької діяльності

1. Право власності – основне речове право у сфері господарювання

1.1. Поняття права власності

Власність – це конкретні, історично зумовлені суспільні відносини окремих індивідів та їх колективів з приводу привласнення засобів і продуктів праці шляхом усунення від них усіх інших осіб.

Зміст економічних відносин власності складають володіння, користування і розпорядження матеріальними благами.

Коли суспільні відносини регулюються нормами права і набувають статусу правовідносин, вони реалізуються як юридичне право та обов'язок.

У Цивільному кодексі України питання права власності регулює Книга 3 «Право власності та інші речові права». Згідно зі ст. 316 згаданого Кодексу, «правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб».

Особливим видом права власності є право довірчої власності, яке виникає внаслідок закону або договору управління майном.

Стаття 134 Господарського кодексу України визначає право власності як основне речове право у сфері господарювання. Згідно з цією статтею суб'єкт господарювання, який здійснює господарську діяльність на основі права власності, на свій розсуд, одноосібно або спільно з іншими суб'єктами володіє, користується і розпоряджається належним йому (їм) майном, у тому числі має право надати майно іншим суб'єктам для використання його на праві власності, праві господарського відання чи праві оперативного управління, або на основі інших форм правового режиму майна.

1.2. Зміст права власності

Стаття 317 Цивільного кодексу України вказує, що власникові належать права володіння, користування та розпорядження своїм майном.

Змістом права власності є:

- володіння – це закріплення майнового об'єкта за конкретним власником (юридичне володіння), фактичне утримання об'єкта власності власником (фактичне володіння);
- користування – вилучення з об'єктів власності їх корисних властивостей з метою задоволення відповідних потреб власника;
- розпорядження – визначення власником юридичної або фактичної долі об'єкта власності. Юридичне розпорядження відбувається як відчуження об'єкта власності власником, чи як інше розпорядження власником належним йому об'єктом, що не пов'язане із втратою права власності. Фактичне розпорядження означає зміну чи ліквідацію власником належного йому об'єкта власності.

1.3. Основні характеристики права власності

Права власника носять абсолютний характер. Це означає, що правомочному суб'єкту (власнику) протистоїть необмежена кількість зобов'язаних суб'єктів (не-власників), які не повинні своїми діями порушувати права власника. Всі особи – невласники повинні утримуватися від вчинення будь-яких дій, які перешкоджають власнику здійснювати належне йому суб'єктивне право за своїм розсудом з метою досягнення своїх інтересів.

Власність зобов'язує. Власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі.

Власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд. Власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону. При здійсненні своїх прав та виконанні обов'язків власник зобов'язаний дотримуватися моральних засад суспільства.

Держава не втручається у здійснення власником права власності. Діяльність власника може бути обмежена чи припинена або власника може бути зобов'язано допустити до

користування його майном інших осіб лише у випадках і в порядку, встановлених законом. Наприклад, ст. 320 Цивільного кодексу України встановлює, що власник має право використовувати своє майно для здійснення підприємницької діяльності, крім випадків, встановлених законом. Законом можуть бути встановлені умови використання власником свого майна для здійснення підприємницької діяльності.

1.4. Об'єкти права власності

Об'єкт права власності – певна матеріальна чи нематеріальна цінність, щодо якої може набуватися, здійснюватися і припинятися право власності.

Об'єкт права власності має бути індивідуально визначеним або відокремленим, інакше власник не зможе ставитися до нього як до свого.

Згідно зі ст. 177 нового Цивільного кодексу України, «об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага».

Стосовно об'єктів права власності, то ця група об'єктів є значно вужчою порівняно із вищевказаним переліком об'єктів цивільних прав. Класичними об'єктами права власності виступають речі, а саме право власності та його складові іноді називають речовими правами.

Згідно зі ст. 179 Цивільного кодексу України, «ррчю є предмет матеріального свру, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки». Речі можуть бути:

- *нерухомі та рухомі*. Згідно зі ст. 181 Цивільного кодексу України до нерухомих речей (нерухоме майно, нерухомість) належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення. Режим нерухокої речі може бути поширений законом на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також інші речі, права на які підлягають державній реєстрації. З іншої сторони, рухомими речами є речі, які можна вільно переміщувати у просторі;

- *подільними та неподільними*. Подільною є річ, яку можна поділити без втрати її цільового призначення. Неподільною є річ, яку не можна поділити без втрати її цільового призначення (ст. 183 Цивільного кодексу України);

- *визначені індивідуальними або родовими ознаками*. Ст. 184 Цивільного кодексу України вказує, що річ є визначеною індивідуальними ознаками, якщо вона наділена тільки їй властивими ознаками, що вирізняють її з-поміж інших однорідних речей, індивідуалізуючи її. Речі, визначені індивідуальними ознаками, є незамінними. Річ є визначеною родовими ознаками, якщо вона має ознаки, властиві усім речам того ж роду, та вимірюється числом, вагою, мірою. Річ, що має лише родові ознаки, є замінною.

- *споживними та неспоживними*. Споживною є річ, яка внаслідок одноразового її використання знищується або припиняє існувати у первісному вигляді. Неспоживною є річ, призначена для неодноразового використання, яка зберігає при цьому свій первісний вигляд протягом тривалого часу. Поділ речей на споживні та неспоживні встановлює ст. 185 Цивільного кодексу України.

Речі також поділяються на головну річ та її приналежність (ст. 186 Цивільного кодексу України), на прості та складні речі (ст. 188 Цивільного кодексу України), на продукцію, плоди та доходи (ст. 189 Цивільного кодексу України) тощо.

Речі можуть існувати в різній формі. В абсолютній більшості випадків речі існують дійсно як предмети матеріального свру. Однак на практиці в господарському обороті речі часто існують в непередметній, дематеріалізованій формі – наприклад, безготівкові грошові кошти чи цінні папери в бездокументарній формі. Такі речі, як правило, первинно виникли в матеріальній формі, однак з метою полегшення процесу їх обігу у наступному позбавилися цієї форми. Для нематеріальних речей зберігається загальний юридичний статус речей. Як видно на прикладі грошей та цінних паперів, речі в господарському обороті можуть функціонувати паралельно як матеріальній, так і в дематеріалізованій формі і, більше того, переходити за встановленими правилами із однієї форми в іншу.

Новий Цивільний кодекс України визнає об'єктами права власності не тільки речі, а й майнові права (наприклад, у п. 2 ст. 656 Цивільного кодексу України вказується, що предметом договору купівлі-продажу можуть бути майнові права).

Стосовно таких об'єктів цивільних прав, як результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, то вони не виступають об'єктами класичних речових прав; правовідносини з приводу цих об'єктів регулюються правом інтелектуальної власності (книга четверта «Право інтелектуальної власності» Цивільного кодексу України, глава 16 «Використання у господарській діяльності прав інтелектуальної власності» Господарського кодексу України).

1.5. Суб'єкти права власності – це визначений законодавством перелік суб'єктів, які можуть набувати, здійснювати та припиняти право власності. Хочеться підкреслити, що суб'єкти права власності не завжди виступають як юридичні чи фізичні особи. Використання цього поняття покликане створити певну систему ієрархії у сфері правовідносин власності, організувати процедуру реалізації прав власності та визначити юридичний статус осіб, що реалізують права власності.

Найбільш повний перелік суб'єктів права власності дає Цивільний кодекс України. Зокрема, згідно зі ст. 318 Цивільного кодексу України, суб'єктами права власності є Український народ та інші учасники цивільних відносин, визначені ст. 2 цього Кодексу, тобто фізичні особи, юридичні особи, а також держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права.

Цивільний кодекс України прив'язує форми власності до класифікації її суб'єктів (як і Конституція України), виділяючи право власності Українського народу (ст. 324), право приватної власності (ст. 325), право державної власності (ст. 326) та право комунальної власності (ст. 327).

Слід підкреслити, що Цивільний кодекс України суб'єктами права приватної власності визнає не тільки фізичних осіб, а й юридичних осіб.

Як і в Конституції України, у Цивільному кодексі України відсутнє визначення питання про природу права власності Автономної Республіки Крим: право власності цього утворення не віднесено ні до державної, ні до комунальної власності. Також не виділено окремого права республіканської власності цього суб'єкта.

Поряд із Цивільним кодексом України, інші нормативні акти також дають перелік суб'єктів права власності, дещо його деталізуючи. Найперше слід вказати, що ст. 13 Конституції України визнає суб'єктом права власності щодо ряду об'єктів Український народ. Згідно зі ст. 3 Закону «Про власність», суб'єктами права власності в Україні визнаються: народ України, громадяни, юридичні особи та держава. Зазначається, що суб'єктами права власності в Україні можуть бути також інші держави, їх юридичні особи, спільні підприємства, міжнародні організації, громадяни інших держав та особи без громадянства.

Крім цього, ст. 142 Конституції України вказує, що матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад. На підставі останньої частини цієї статті можна зробити висновок, що районні та обласні ради лише управляють комунальною власністю, но не є її суб'єктами.

Майно може належати декільком суб'єктам на праві спільної (часткової або сумісної) власності. Допускається об'єднання майна, що є власністю громадян, юридичних осіб і держави, та створення на цій основі підприємств з участю юридичних осіб і громадян інших держав.

1.6. Форми права власності

Конституція України передбачає наступний перелік форм права власності:

- виключна власність Українського народу (ст. 13);
- державна власність (п. 5 ст. 116);
- власність територіальних громад села, селища, міста (ст. 142);
- приватна власність (ст. 41).

Ті ж форми власності вирізняються у Цивільному кодексі України: ст. 324 – право власності Українського народу, ст. 325 – право приватної власності, ст. 326 – право державної власності, ст. 327 – право комунальної власності.

1.6.1. Виключна власність Українського народу

Стаття 13 Конституції України зазначає: «Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її

континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією». Під Українським народом Конституція України розуміє громадян України усіх національностей. Аналогічні положення вміщує ст. 148 Господарського кодексу України.

1.6.2. *Право державної власності*

Державна власність в Україні (відповідно до ст. 31 Закону України «Про власність») поділяється на загальнодержавну власність і власність адміністративно-територіальних одиниць (комунальну власність).

На підставі ст. 142 Конституції України можна вважати, що комунальна форма власності стала окремою формою власності і не повинна розумітися як вид державної форми власності. Разом з тим зазначимо, що державна (в термінології Закону України «Про власність» – загальнодержавна) власність та комунальна власність є формами публічної, усупільненої власності, на відміну від власності приватної (мовою Закону України «Про власність» – приватної та колективної власності).

До об'єктів загальнодержавної власності, згідно з Законом України «Про власність», відносяться: земля, майно, що забезпечує діяльність Верховної Ради України та утворюваних нею державних органів; майно Збройних Сил, органів державної безпеки, прикордонних і внутрішніх військ; оборонні об'єкти; єдина енергетична система; системи транспорту загального користування, зв'язку та інформації, що мають загальнодержавне значення; кошти державного бюджету; Національний банк, інші державні банки та їх установи і створювані ними кредитні ресурси; державні резервні, страхові та інші фонди; майно вищих і середніх спеціальних навчальних закладів; майно державних підприємств; об'єкти соціально-культурної сфери або інше майно, що становить матеріальну основу суверенітету України і забезпечує її економічний та соціальний розвиток. У загальнодержавній (республіканській) власності може перебувати також інше майно, передане у власність України іншими державами, а також юридичними особами і громадянами (ст. 34 Закону України «Про власність»).

Стаття 141 Господарського кодексу України у більш загальному плані класифікує об'єкти державного права власності. Зазначається, що до державного майна у сфері господарювання належать цілісні майнові комплекси державних підприємств або їх структурних підрозділів, нерухоме майно, інше окреме індивідуально визначене майно державних підприємств, акції (частки, паї) держави у майні суб'єктів господарювання різних форм власності, а також майно, закріплене за державними установами і організаціями з метою здійснення необхідної господарської діяльності, та майно, передане в безоплатне користування самоврядним установам і організаціям або в оренду для використання його у господарській діяльності.

Згідно зі ст. 116 Конституції України, *управління об'єктами державної форми власності відповідно до закону здійснює Кабінет Міністрів України*. Пункт 2 ст. 141 Господарського кодексу України вказує, що управління об'єктами державної власності відповідно до закону здійснюють Кабінет Міністрів України і, за його уповноваженням, центральні та місцеві органи виконавчої влади. У випадках, передбачених законом, управління державним майном здійснюють також інші суб'єкти.

На практиці Кабінет Міністрів України управління переважною більшістю об'єктів права державної власності передоручає підпорядкованим йому органам державної виконавчої влади (міністерствам, державним комітетам та відомствам).

Декрет Кабінету Міністрів України «Про управління майном, що є у загальнодержавній власності» визначає обсяг повноважень стосовно управління державним майном і вказує, що міністерства та інші підвідомчі Кабінету Міністрів України органи державної виконавчої влади відповідно до покладених на них повноважень:

- приймають рішення про створення, реорганізацію, ліквідацію підприємств, установ і організацій, заснованих на загальнодержавній власності (надалі – підприємства);
- затверджують статuti (положення) підприємств, контролюють їх дотримання та приймають рішення у зв'язку з порушенням статутів (положень);
- укладають і розривають контракти з керівниками підприємств;
- здійснюють контроль за ефективністю використання і збереженням закріпленого за підприємствами державного майна;

- дають згоду Фондові державного майна України на створення спільних підприємств будь-яких організаційно-правових форм, до статутного фонду яких передається майно, що є загальнодержавною власністю;
- готують разом з відповідними місцевими Радами народних депутатів висновки та пропозиції Кабінету Міністрів України щодо розмежування державного майна між загальнодержавною, республіканською (Республіки Крим) і комунальною власністю;
- беруть участь у підготовці та укладанні міжнародних договорів України з питань загальнодержавної власності.

Функції управління державним майном можуть здійснювати місцеві державні адміністрації. Вони також здійснюють управління майном інших форм власності, що в установленому порядку передані в управління місцевих адміністрацій (Закон України «Про місцеві державні адміністрації»). Місцеві державні адміністрації вирішують питання про створення, реорганізацію і ліквідацію підприємств, установ та організацій, що належать до сфери їх управління, здійснюють контроль за ефективністю використання і схоронністю довіреного їм майна та інші правомочності відповідно до законодавчих актів України (ст. 19 згаданого Закону).

Функції управління державним майном не передбачають для виконавчих органів права відчуження цього майна від держави, включаючи внески в статутні фонди господарських товариств. Подібні процедури можуть здійснюватися лише Фондом державного майна України чи іншим спеціалізованим і уповноваженим державою органом. Термін управління по суті має зміст права створення, управління та ліквідації підприємств, заснованих на державній формі власності.

1.6.3. Комунальна форма власності

Стаття 35 Закону України «Про власність» містить перелік об'єктів права комунальної власності. Це майно, що забезпечує діяльність відповідних Рад і утворюваних ними органів, кошти місцевих бюджетів, державний житловий фонд, об'єкти житлово-комунального господарства тощо. У комунальній власності також перебуває майно, передане у власність адміністративно-територіальної одиниці іншими суб'єктами права власності.

Більш повний перелік, як зазначено вище, приводиться у ст. 60 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Новий Цивільний кодекс України зазначає, що у комунальній формі власності є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить територіальній громаді (ст. 327).

Відповідно до ст. 16 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні», від імені та в інтересах територіальних громад права суб'єкта комунальної власності здійснюють відповідні ради. В ст. 17, 18, 60 Закону ці права конкретизовано. Це прийняття рішення про відчуження, відповідно до закону, комунального майна, затвердження місцевих програм приватизації, а також переліку об'єктів комунальної власності, які не підлягають приватизації, про створення, реорганізацію, перепрофілювання підприємств, прийняття рішень про передачу іншим органам окремих повноважень щодо управління комунальним майном, визначення меж цих повноважень тощо.

Рада може делегувати функції управління комунальним майном до компетенції уповноважених нею органів. (п. 31 ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»). Ними можуть бути виконавчі комітети Рад (виконавчі органи місцевого самоврядування), або органи державної виконавчої влади на місцях. Питання про делегування повноважень повинне вирішуватися виключно на пленарних засіданнях ради. Однак слід мати на увазі, що передача відповідною громадою своїх повноважень іншим органам не позбавляє її права здійснювати ці повноваження самостійно. Наприклад, надання в установленому порядку земельної ділянки виконкомом місцевої ради не перешкоджає останній прийняти рішення про вилучення такої ділянки у передбачених земельним кодексом випадках (роз'яснення Президії Вищого арбітражного суду України від 27.06.2001 р. № 02-5/743).

1.6.4. Право приватної власності

Об'єктами права приватної власності, згідно зі ст.13 Закону України «Про власність», є жилі будинки, квартири, предмети особистого користування, дачі, садові будинки, предмети домашнього господарства, продуктивна і робоча худоба, земельні ділянки, насадження на земельній ділянці, засоби виробництва, вироблена продукція, транспортні засоби, грошові кошти, акції, інші цінні папери, а також інше майно споживчого і виробничого призначення.

Згідно з п. 2 цієї ж статті Закону України «Про власність» у власності громадян можуть бути також об'єкти інтелектуальної власності, як-от твори науки, літератури та мистецтва, відкриття, винаходи, корисні моделі, промислові зразки, раціоналізаторські пропозиції, знаки для товарів і послуг та інші результати інтелектуальної праці.

Цивільний кодекс України (ст. 325) вказує, що суб'єктами права приватної власності є фізичні та юридичні особи. Склад, кількість та вартість майна, яке може бути у власності фізичних та юридичних осіб, не є обмеженими. Законом може бути встановлено обмеження розміру земельної ділянки, яка може бути у власності фізичної та юридичної особи.

Фізичні та юридичні особи можуть бути власниками будь-якого майна, за винятком окремих видів майна, які відповідно до закону не можуть їм належати. Ще до прийняття нового Цивільного кодексу України постановою Верховної Ради України «Про право власності на окремі види майна» від 17 червня 1992 р.* було затверджено «Перелік майна, що не може перебувати у власності громадян, громадських об'єднань, міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав на території України»).

До такого переліку майна входять:

- зброя, боєприпаси (крім мисливської і пневматичної зброї, зазначеної в Додатку №2 до зазначеної постанови, і боєприпасів до неї, які набуваються громадськими об'єднаннями з дозволу органів внутрішніх справ), бойова і спеціальна військова техніка, ракетно-космічні комплекси;

- вибухові речовини і засоби вибуху. Всі види ракетного палива, а також спеціальні матеріали і обладнання для його виробництва;

- бойові отруйні речовини;

- наркотичні, психотропні, сильнодіючі отруйні лікувальні засоби (за винятком отримуваних громадянами за призначенням лікаря);

- протиградові установки;

- державні еталони одиниць фізичних величин;

- спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації;

- електрошокові пристрої та спеціальні засоби, що застосовуються правоохоронними органами, крім газових пістолетів і револьверів та патронів до них, заряджених речовинами сльозоточивої та дратівної дії.

Крім цього, існує ряд об'єктів, стосовно яких встановлено особливий порядок обігу. Спеціальний порядок набуття громадянами права власності на ряд об'єктів встановлено в Додатку № 2 «Спеціальний порядок набуття права власності громадянами на окремі види майна» до постанови Верховної Ради України «Про право власності на окремі види майна» від 17 червня 1992 р., де, зокрема, зазначаються: вогнепальна мисливська зброя, газові пістолети і револьвери та деякі види пневматичної зброї; пам'ятки історії та культури; радіоактивні речовини. Такі види майна можуть бути придбані лише за наявності відповідного дозволу органів виконавчої влади.

2. Набуття та припинення права власності

2.1. Набуття права власності

Способи набуття права власності поділяються на первинні та похідні.

Первинними є способи, в межах яких право власності виникає на річ вперше або незалежно від попередніх власників. До первинних способів набуття права власності належать набуття продукції, плодів і доходів (п. 2 ст. 189 ЦК України), створення нової речі (ст. 331 ЦК України), переробка речі (ст. 332 ЦК України), привласнення загальнодоступних дарів природи (ст. 333 ЦК України), набуття права власності на безхазяйну річ (ст. 335 ЦК України), набуття права власності на знахідку (ст. 338 ЦК України), набуття права власності на бездоглядну домашню тварину (ст. 341 ЦК України), набуття права власності на скарб (ст. 343 ЦК України), викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю за рішенням суду (ст. 350 ЦК України), викуп нерухомого майна у зв'язку із викупом земельної ділянки, на якій воно розміщене (ст. 351 ЦК України), викуп пам'яток історії і культури (ст. 352 ЦК України), реквізиція (ст. 353 ЦК України), конфіскація (ст. 354 ЦК України).

*Відомості Верховної ради України. – 1992. – № 35. – Ст. 517; 1993. – № 22. – Ст. 233; 1994. – № 34. – Ст. 322; 1995. – № 13. – Ст. 33.

Цивільний кодекс України детально регулює порядок набуття права власності стосовно нових речей. Наприклад, згідно зі ст. 331 цього Кодексу, право власності на нову річ, яка виготовлена (створена) особою, набувається нею, якщо інше не встановлено договором або законом. Особа, яка виготовила (створила) річ зі своїх матеріалів на підставі договору, є власником цієї речі.

Згідно зі ст. 332 нового Цивільного кодексу України, переробкою є використання однієї речі (матеріалу), в результаті чого створюється нова річ.

Особа, яка самочинно переробила чужу річ, не набуває право власності на нову річ і зобов'язана відшкодувати власникові матеріалу його вартість.

Право власності на рухому річ, створену особою шляхом переробки з матеріалу, що їй не належить, набувається власником матеріалу за його бажанням, якщо інше не встановлено договором або законом.

Якщо вартість переробки і створеної нової речі істотно перевищує вартість матеріалу, право власності на нову річ набуває за її бажанням особа, яка здійснила таку переробку. У цьому разі особа, яка здійснила переробку, зобов'язана відшкодувати власникові матеріалу моральну шкоду.

Похідні способи виникнення права власності характерні тим, що право власності виникає у суб'єкта внаслідок волевиявлення попереднього власника.

Похідні способи набуття права власності пов'язанні з переходом права власності, як правило, за актом розпорядження майном, яке має місце зі сторони попереднього власника. Похідними способами набуття права власності визнаються договори: купівлі-продажу, поставки, дарування, міни, інші договори, змістом яких є відчуження майна. Крім договорів, похідним визнається і такий спосіб набуття права власності, як спадкування, незалежно від того, чи є підставою спадкування заповіт або закон.

Стосовно моменту виникнення права власності. Згідно зі ст. 331 Цивільного кодексу України, право власності на новостворене нерухоме майно (житлові будинки, будівлі, споруди тощо) виникає з моменту завершення будівництва (створення майна).

Якщо договором або законом передбачено прийняття нерухомого майна до експлуатації, право власності виникає з моменту його прийняття до експлуатації.

Якщо право власності на нерухоме майно відповідно до закону підлягає державній реєстрації, право власності виникає з моменту державної реєстрації.

Стаття 334 нового Цивільного кодексу України встановлює правила набуття права власності за договором. Згідно з цією статтею *право власності у набувача майна за договором виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено договором або законом.*

Переданням майна вважається вручення його набувачеві або перевізникові, організації зв'язку тощо для відправлення, пересилання набувачеві майна, відчуженого без зобов'язання доставки.

До передання майна прирівнюється вручення коносаменту або іншого товарно-розпорядчого документа на майно.

Право власності на майно за договором, який підлягає нотаріальному посвідченню, виникає у набувача з моменту такого посвідчення або з моменту набрання законної сили рішенням суду про визнання договору, не посвідченого нотаріально, дійсним.

Якщо договір про відчуження майна підлягає державній реєстрації, право власності у набувача виникає з моменту такої реєстрації.

Новелою Цивільного кодексу України є правила стосовно виникнення права власності на майно після строку закінчення так званої набувальної давності. Згідно зі ст. 344 Цивільного кодексу України, особа, яка добросовісно заволоділа чужим майном і продовжує відкрито, безперервно володіти нерухомим майном протягом десяти років або рухомим майном – протягом п'яти років, набуває право власності на це майно (набувальна давність), якщо інше не встановлено цим кодексом.

Набуття права власності на земельну ділянку за набувальною давністю регулюється законом.

Право власності на нерухоме майно, що підлягає державній реєстрації, виникає за набувальною давністю з моменту державної реєстрації.

Особа, яка заявляє про давність володіння, може приєднати до часу свого володіння увесь час, протягом якого цим майном володіла особа, чийм спадкоємцем (правонаступником) вона є.

Якщо особа заволоділа майном на підставі договору з його власником, який після закінчення строку договору не пред'явив вимоги про його повернення, вона набуває право власності за набувальною давністю на нерухоме майно через п'ятнадцять, а на рухоме майно – через п'ять років з часу спливу позовної давності. Втрата не з своєї волі майна його володільцем не перериває набувальної давності у разі повернення майна протягом одного року або пред'явлення протягом цього строку позову про його витребування.

Право власності за набувальною давністю на нерухоме майно, транспортні засоби, цінні папери набувається за рішенням суду.

Законодавство містить особливі правила переходу права власності на окремі види майна. Іноді це пов'язано із формою об'єктивізації речі. Зокрема, цінні папери можуть мати документарну або бездокументарну (електронну) форму. Закон України «Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні» (ст. 5) містить спеціальні правила переходу та реалізації права власності на цінні папери в Національній депозитарній системі. Так, іменні цінні папери, випущені в документарній формі (якщо умовами емісії спеціально не зазначено, що вони не підлягають передачі), передаються новому власнику шляхом повного індосаменту. Для того, щоб реалізувати права на участь в управлінні, одержанні доходу та інші права, що впливають з іменних цінних паперів, власник таких іменних цінних паперів повинен бути включений в реєстр власників іменних цінних паперів.

Право власності на цінні папери на пред'явника, випущені в документарній формі, переходить до нового власника з моменту передачі (поставки) цінних паперів.

Право власності на цінні папери, випущені в бездокументарній формі, переходить до нового власника з моменту зарахування цінних паперів на рахунок власника у зберігача.

2.2. Підстави припинення права власності

Підставами припинення права власності у господарському обороті є юридичні факти, визначені законом. Перелік підстав припинення права власності встановлений статтею 346 Цивільного кодексу України. Зокрема, право власності припиняється у разі:

- 1) відчуження власником свого майна;
- 2) відмови власника від права власності;
- 3) припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі;
- 4) знищення майна;
- 5) викупу пам'яток історії та культури;
- 6) викупу земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю;
- 7) викупу нерухомого майна у зв'язку з викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене;
- 8) звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника;
- 9) реквізиції;
- 10) конфіскації;
- 11) припинення юридичної особи чи смерті власника.

Право власності може бути припинене в інших випадках, встановлених законом. Підстави припинення права власності бувають такі, що *залежать від волі власника*, наприклад:

- договори по відчуженню майна або по витраті грошових коштів (купівля-продаж, міна (бартер), дарування (безоплатна передача майна чи коштів) тощо;
- користування майном, внаслідок чого це майно повністю споживається (у суб'єкта господарювання відбувається повна амортизація майна та воно списується з балансу);
- відмова власника від права власності, знищення або викидання майна власником (знищення або викидання бракованої продукції або неліквідного майна, що потребує значних затрат на своє зберігання тощо).

Бувають підстави припинення права власності, що не залежать від волі власника, як-от:

- примусовий продаж або примусове вилучення майна у випадках, передбачених законом (ст. 353, 354 тощо);
- загибель майна внаслідок стихійної події або внаслідок протиправних дій інших осіб;
- припинення права власності у зв'язку із набуттям майна проти волі власника добросовісним набувачем (ст. 330 ЦК України).

Цивільний кодекс України у Главі 25 «Припинення права власності» та в інших главах деталізує вищезазначені підстави.

3. Правові режими майна та права на чужі речі

3.1. *Поняття правового режиму майна суб'єкта господарювання*

Згідно зі ст. 133 Господарського кодексу України основу правового режиму майна суб'єктів господарювання, на якій базується їх господарська діяльність, становлять право власності та інші речові права – право господарського відання та право оперативного управління.

Правовий режим є певною сукупністю речових прав, якими володіє суб'єкт господарювання стосовно його майна.

Господарська діяльність може здійснюватися також на основі окремих речових прав (права володіння, права користування тощо), передбачених Цивільним кодексом України. Якщо правовий режим виникає у суб'єкта господарювання при його заснуванні та згідно з установчим документом характеризує комплексну правомочність суб'єкта господарювання стосовно його майна, то окремі права володіння чи користування чужим майном набуваються суб'єктами господарювання, як правило, з відповідних договорів – наприклад, з договору оренди чи з договору про встановлення сервітуту.

У будь-якому випадку режим, на якому об'єкт закріплюється за суб'єктом господарювання, залежить від волевиявлення власника цього об'єкта права власності. Згідно з п. 2 ст. 135 Господарського кодексу України власник має право особисто або через уповноважені ним органи з метою здійснення підприємницької діяльності засновувати господарські організації, закріплюючи за ними належне йому майно на праві власності, праві господарського відання, а для здійснення некомерційної господарської діяльності – на праві оперативного управління, визначати мету та предмет діяльності таких організацій, склад і компетенцію їх органів управління, порядок прийняття ними рішень, склад і порядок використання майна, визначати інші умови господарювання у затверджених власником (уповноваженим ним органом) установчих документах господарської організації, а також здійснювати безпосередньо або через уповноважені ним органи у межах, встановлених законом, інші управлінські повноваження щодо заснованої організації та припиняти її діяльність відповідно до законів.

3.2. *Право господарського відання*

Відповідно до ст. 136 Господарського кодексу України, *право господарського відання* є речовим правом суб'єкта підприємництва, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника у випадках, передбачених Господарським кодексом України та іншими законами. Власник майна, закріпленого на праві господарського відання за суб'єктом підприємництва, здійснює контроль за використанням та збереженням належного йому майна безпосередньо або через уповноважений ним орган, не втручаючись в оперативно-господарську діяльність підприємства.

Щодо захисту права господарського відання застосовуються положення закону, встановлені для захисту права власності. Суб'єкт підприємництва, який здійснює господарську діяльність на основі права господарського відання, має право на захист своїх майнових прав також від власника. Однак слід застерегти, що режим господарського відання не є ідентичним по обсягу праву власності, хоча і захищається по аналогічному з правом власності механізмом.

Згідно з п. 2 ст. 74 Господарського кодексу України, майно державного комерційного підприємства закріплюється за ним на праві господарського відання. Зауважимо, що режим господарського відання, як і оперативного управління (його зміст розкривається нижче) найбільш часто виникає стосовно об'єктів державного чи комунального права власності, для яких, як для усупільнених, публічних форм власності, є характерною наявність значних обмежень стосовно правомочності розпорядження.

З другої сторони, закони України можуть обмежувати право приватної власності стосовно певних об'єктів. Так, п. 5 ст. 141 Господарського кодексу України передбачає, що види майна, яке може перебувати виключно у державній власності, відчуження якого недержавним суб'єктам господарювання не допускається, а також додаткові обмеження щодо розпорядження окремими видами майна, яке належить до основних фондів державних підприємств, установ і організацій, визначаються законом. Наприклад, ст. 5 Закону

України «Про приватизацію державного майна» від 4 березня 1992 року № 2163-ХІІ вказує: «приватизації не підлягають об'єкти, що мають загальнодержавне значення, а також казенні підприємства. До об'єктів, що мають загальнодержавне значення, відносяться майнові комплекси підприємств, їх структурних підрозділів, основним видом діяльності яких є виробництво товарів (робіт, послуг), що мають загальнодержавне значення».

3.3. Право оперативного управління

Згідно зі ст. 137 Господарського кодексу України, *правом оперативного управління* визнається речове право суб'єкта господарювання, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом) для здійснення некомерційної господарської діяльності, у межах, встановлених цим Кодексом та іншими законами, а також власником майна (уповноваженим ним органом).

Власник майна, закріпленого на праві оперативного управління за суб'єктом господарювання, здійснює контроль за використанням і збереженням переданого в оперативне управління майна безпосередньо або через уповноважений ним орган і має право вилучати у суб'єкта господарювання надлишкове майно, а також майно, що не використовується, та майно, що використовується ним не за призначенням.

Право оперативного управління захищається законом відповідно до положень, встановлених для захисту права власності.

На праві оперативного управління майно закріплюється, наприклад, за казенними підприємствами (п. 3 ст. 76 Господарського кодексу України), які позбавлені правомочностей на розпорядження своїми основними фондами, однак можуть реалізовувати вироблену продукцію та розпоряджатися одержаними від господарської діяльності коштами. У більшості випадків державне майно на праві оперативного управління закріплюється за державними установами, які не здійснюють господарської діяльності, наприклад, за органами влади чи соціальної сфери.

3.4. Права на чужі речі

Цивільний кодекс України не регулює питання правових режимів майна, однак детально оперує поняттями права власності та прав на чужі речі. Нагадаємо, що право власності є речовим правом із максимально повним змістом. Однак виникають ситуації, коли право власності не може бути переданим тому чи іншому суб'єкту в повному обсязі, оскільки це не відповідає інтересам власника чи із-за інших обставин. В таких випадках зацікавленому суб'єкту передається частина речових прав власника. За наявності згоди сторін речове право передається згідно з договором. В спірних ситуаціях речове право може передаватися за рішенням суду, а також за іншими підставами, встановленими законом.

Як прийнято вважати, права на чужі речі обтяжують абсолютне право власності, вилучаючи частину правомочностей від власника на користь інших осіб. Крім цього, права на чужі речі реалізуються незалежно від волі власника та захищаються від усіх осіб, включаючи самого власника.

З другої сторони, суб'єкт права на чужу річ має можливість реалізовувати це право обмежено, тобто в межах, встановлених законом та у порядку, який визначається відповідним договором із власником чи законом.

Цивільний кодекс України у ст. 395 встановлює такі види прав на чужі речі:

1) право володіння, коли чуже фактично утримується володільцем, який не власником (у Главі 31 Цивільного кодексу України захищається титульне, тобто правомірне, засноване на законі чи договорі, володіння майном). Однак слід звернути увагу на те, що будь-яке фактичне володіння річчю вважається правомірним, якщо інше не впливає із закону чи не встановлене рішенням суду;

2) право користування (сервітут) регулюється Главою 32 Цивільного кодексу України. Ст. 401 Цивільного кодексу України зазначає, що право користування чужим майном (сервітут) може бути встановлене щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів (земельний сервітут) або іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб, які не можуть бути задоволені іншим способом. Сервітут може належати власникові (володільцеві) сусідньої земельної ділянки, а також іншій, конкретно визначеній особі (особистий сервітут). Виникає сервітут із договору, закону, заповіту чи із рішення суду. Зазначимо, що сервітут часто обмежується виключно користуванням, в той час як набуття речового права володіння у більшості випадків передбачає також і можливість користуватися річчю;

3) право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис). Цьому речовому праву присвячена Глава 33 Цивільного кодексу України. Змістом емфітевзиса є передача безоплатно чи за плату власником земельної ділянки іншій особі на певний час чи постійно права користуватися цією земельною ділянкою. При цьому право емфітевзиса наділяється ознаками самостійного об'єкта і може бути відчужене через застосування договорів купівлі-продажу, міни, дарування, а не через укладення договору про відступлення права. Емфітевзис набувається виключно на засадах договору із власником земельної ділянки;

4) право забудови земельної ділянки (суперфіцій). Згідно зі ст. 413 Глави 34 Цивільного кодексу України, власник земельної ділянки має право надати її в користування іншій особі для будівництва промислових, побутових, соціально-культурних, житлових та інших споруд і будівель (суперфіцій). Таке право виникає на підставі договору або заповіту. Власник земельної ділянки, наданої для забудови, має право на одержання плати за користування нею. Якщо на земельній ділянці збудовані промислові об'єкти, договором може бути передбачено право власника земельної ділянки на одержання частки від доходу землекористувача.

Для речових прав на чужі речі, як і для права власності, є характерним абсолютний характер. Крім цього, перехід права власності на річ до іншої особи не є підставою для припинення речових прав у суб'єкта права на цю чужу річ (тобто обтяження слідує за річчю).

4. Склад та джерела формування майна суб'єктів господарювання

4.1. Склад майна суб'єктів господарювання

Згідно зі ст. 139 Господарського кодексу України, майном визнається «сукупність речей та інших цінностей (включаючи нематеріальні активи), які мають вартісне визначення, виробляються чи використовуються у діяльності суб'єктів господарювання та відображаються в їх балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів».

Відповідно до п. 2 ст. 139 Господарського кодексу України залежно від економічної форми, якої набуває майно у процесі здійснення господарської діяльності, майнові цінності належать до основних фондів, оборотних засобів, коштів, товарів.

Основними фондами виробничого і невиробничого призначення є будинки, споруди, машини та устаткування, обладнання, інструмент, виробничий інвентар і приладдя, господарський інвентар та інше майно тривалого використання, що віднесено законодавством до основних фондів.

Оборотними засобами є сировина, паливо, матеріали, малоцінні предмети та предмети, що швидко зношуються, інше майно виробничого і невиробничого призначення, що віднесено законодавством до оборотних засобів.

Коштами у складі майна суб'єктів господарювання є гроші у національній та іноземній валюті, призначені для здійснення товарних відносин цих суб'єктів з іншими суб'єктами, а також фінансових відносин відповідно до законодавства.

Товарами у складі майна суб'єктів господарювання визнаються вироблена продукція (товарні запаси), виконані роботи та послуги.

До складу майна суб'єктів господарювання належить включати також їх *нематеріальні активи*, оскільки вони мають вартісне визначення та відображаються в складі активів у балансі суб'єкта господарювання.

Господарський кодекс України встановлює, що особливим видом майна суб'єктів господарювання є *цінні папери*. Згідно зі ст. 143 Господарського кодексу України, суб'єкт господарювання має право випускати власні цінні папери, реалізовувати їх громадянам і юридичним особам, а також придбавати цінні папери інших суб'єктів. Види цінних паперів, умови і порядок їх випуску, реалізації та придбання суб'єктами господарювання встановлюються Господарським кодексом України та іншими законами. Особливий статус цінних паперів пояснюється тим, що цінні папери відрізняються від інших речей тим, що вони виступають як майном, так і надають їх власникам додаткові права (майнові чи управлінські); також має місце особливий порядок переходу права власності на цінні папери.

Цивільно-правове розуміння майна дещо відрізняється від господарсько-правового, воно не акцентується на обліку майна, його вартісному визначенні та виробничому призначенні. Зокрема, згідно зі ст.190 Цивільного кодексу України, майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки.

При цьому майнові права визнаються неспоживною річчю та речовими правами (п. 2 ст. 190 Цивільного кодексу України).

Підхід стосовно поєднання в єдиному юридичному понятті майна таких елементів, як речі та права, пов'язаного із річчю, реалізовується у Цивільному кодексі України і у визначенні підприємства як цілісного майнового комплексу. Згідно зі ст. 191 Цивільного кодексу України, підприємство є єдиним майновим комплексом, що використовується для здійснення підприємницької діяльності. До складу підприємства як єдиного майнового комплексу входять усі види майна, призначені для його діяльності, включаючи земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировину, продукцію, права вимоги, борги, а також право на торговельну марку або інше позначення та інші права, якщо інше не встановлено договором або законом. Підприємство як єдиний майновий комплекс є нерухомістю. Підприємство або його частина можуть бути об'єктом купівлі-продажу, застави, оренди та інших правочинів.

Зауважимо, що вищезазначений підхід не позбавлений недоліків, оскільки підмінює механізм відступлення (продажу) корпоративних прав стосовно підприємства як суб'єкта господарювання – юридичної особи продажем підприємства як майнового комплексу, тобто продажем як об'єкта господарювання.

4.2. Джерела формування майна юридичних осіб – суб'єктів підприємництва

Як видно із ст. 140 Господарського кодексу України, джерелами формування майна суб'єктів господарювання є:

- *грошові та матеріальні внески засновників* (наприклад, згідно зі ст.13 Закону України «Про господарські товариства», ст. 86 Господарського кодексу України, вкладами учасників та засновників господарського товариства можуть бути будинки, споруди, обладнання та інші матеріальні цінності, цінні папери, права користування землею, водою та іншими природними ресурсами, будинками, спорудами, обладнанням тощо, інші майнові права (включаючи майнові права на об'єкти інтелектуальної власності), грошові кошти, в тому числі в іноземній валюті);

- *доходи від реалізації продукції (робіт, послуг)*. Оскільки фінансовий результат господарської діяльності суб'єкта господарювання виникає після зведення його доходів та витрат, то ст. 142 Господарського кодексу України уточнює, що прибуток (доход) суб'єкта господарювання є показником фінансових результатів його господарської діяльності, що визначається шляхом зменшення суми валового доходу суб'єкта господарювання за певний період на суму валових витрат та суму амортизаційних відрахувань. Склад валового доходу та валових витрат суб'єктів господарювання визначається законодавством;

- *доходи від цінних паперів* – стаття 143 Господарського кодексу України зазначає, що суб'єкт господарювання має право випускати власні цінні папери, реалізовувати їх громадянам і юридичним особам, а також придбавати цінні папери інших суб'єктів. Суб'єкти господарювання мають можливість отримувати доходи від пайових цінних паперів у вигляді дивідендів, а від боргових цінних паперів – у вигляді дисконту (різниці між ціною придбання і ціною продажу) чи у вигляді відсотків;

- *капітальні вкладення і дотації з бюджетів* – ці надходження є цільовими виплатами з бюджету, що мають, як правило, безоплатний та безповоротний характер;

- *надходження від продажу (здачі в оренду) майнових об'єктів (комплексів), що належать їм, придбання майна інших суб'єктів* – надходження від продажу майна є ціною, що передбачається у відповідних договорах з відчуження майна. Від здачі в оренду надходить орендна плата. Придбання майна передбачає зворотні дії по сплаті коштів за майно, передане у власність суб'єкта господарювання чи одержане шляхом міни;

- *кредити банків та інших кредиторів* (ці операції передбачають одержання суб'єктами господарювання на засадах повернення оплатних грошових ресурсів від банків та інших фінансових установ, що скеровуються у виробничу діяльність суб'єктів господарювання чи на інші цілі суб'єкта господарювання);

- *безоплатні та благодійні внески, пожертвування організацій і громадян* здійснюються на правових засадах, встановлених законом України «Про благодійництво та благодійні організації» від 16 вересня 1997 р. № 531/97-ВР;

- *інші джерела, не заборонені законом* (наприклад, набуття майна суб'єктом господарювання через успадкування).